

भारताचा विदेशी व्यापार: दिशा आणि रचना

Thore Shivaji Dattatraya

Ph. D, M. Phil. M.Com, M.A. (Eco), M.A.(Pol), M.A. (Mar), G.D.C & A, B.Ed (Gen), B.Ed (Phy), Arts, Science & Commerce College, Manmad, Dits. Nasik(M.S.), Research guide Pune, University(Bus.Adm. & Business Practices)

1. प्रस्तावना(Introduction):

जागतिकीकरणाच्या काळात विकसनशील देशांची उत्पादन क्षमता वाढविण्याशिवाय अर्थव्यवस्थेचा जलद आर्थिक विकास करणे शक्य नव्हते, उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर भांडवल, यंत्रसामग्री, यांत्रिक आणि तांत्रिक ज्ञानाची आवश्यकता असते. देशाला स्वातंत्र्य प्राप्ती झाल्यानंतर औद्योगिक क्रांती झाली. व्यापार, व्यवसाय व उद्योग, उद्योजकता यांची वाढ, विकास व वृद्धी झाली. यामुळे उत्पादन वाढले, देशी-विदेशी व आंतरराष्ट्रीय व्यापार सुरू झाला. यासाठी पर्यटन, वाहतूक, माहिती तंत्रज्ञान, शिक्षण, प्रशिक्षण, इत्यादी क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणात प्रगती झाली. परकीय चलन प्राप्त झाले, देशादेशाचे संबंध दृढ झाले, आयात निर्यात वाढली. यातून रोजगार निर्माण झाला, उत्पन्नाचे मार्ग वाढले, समाजातील जनतेच्या समस्या दूर झाल्या. मिळालेल्या प्राप्तीतून भविष्यकाळासाठी बचत करण्याची सवय लागली. देशात एकमेकांना सहकार्य करण्याची प्रवृत्ती समाजात निर्माण होऊन शांतता प्रस्थापित झाली.

वस्तू आणि सेवांच्या खरेदी-विक्रीला “व्यापार” असे म्हणतात. असा व्यापार जेव्हा एकाच देशातील जनतेमध्ये होतो, तेव्हा त्याला “देशी व्यापार” (Domestic Trade) असे म्हणतात. या उलट दोन देशांतील जनतेमध्ये जेव्हा वस्तूंची देवाण-घेवाण होते, त्याला “विदेशी व्यापार” (Foreign Trade) असे म्हणतात. अशा प्रकारे एक देश इतर अनेक देशांशी करीत असलेल्या वस्तूंच्या देवाण-घेवाणीचा “विदेशी व्यापार” असे म्हणतात. विकसनशील देशाची प्रगती, वाढ व विकास होण्यासाठी सर्वच क्षेत्रात आधुनिक पद्धतीचा वापर करणे गरजेचे असते. यातून माहिती तंत्रज्ञान यांचाही मोठ्या प्रमाणात फायदा होतो.

2. उद्दिष्टे (Objectives)

- 1) विदेशी व्यापाराचा अभ्यास करणे.
- 2) विदेशी व्यापाराचे महत्त्व अभ्यास करणे
- 3) भारताचा विदेशी व्यापार अभ्यास करणे
- 4) भारताच्या विदेशी व्यापाराची वैशिष्ट्ये चा अभ्यास करणे.
- 5) भारताच्या विदेशी व्यापाराची दिशाचा अभ्यास करणे.
- 6) निर्यात व्यापाराची रचनेचा अभ्यास करणे.

3. गृहितके(Hypothesis)

- 1) विदेशी व्यापाराचा अभ्यास करीत आहे.
- 2) विदेशी व्यापाराचे महत्त्व बाबत अभ्यास करीत आहे.
- 3) भारताचा विदेशी व्यापार अभ्यासत आहे.
- 4) विदेशी व्यापाराची वैशिष्ट्ये चा अभ्यास करीत आहे.
- 5) विदेशी व्यापाराची दिशा बाबत अभ्यास करीत आहे.
- 6) निर्यात व्यापाराची रचनेचा अभ्यास करीत आहे

4. विदेशी व्यापार (Foreign Trade)

व्यापारांमुळे देशाच्या विकासात व विविध क्षेत्रात वाढ, विकास व वृद्धी होते. उत्पन्नात वाढ, शिक्षणाचा प्रसार, माहिती तंत्रज्ञान, रोजगार वाढ, संबंध दृढ होतात.

विदेशी व्यापार तीन प्रकारचा:

अ) आयत व्यापार (Import Trade)

“एक देश दुसऱ्या देशांकडून वस्तूंची खरेदी करीत असेल तर त्याला ‘आयात व्यापार’ असे म्हणतात.”

ब) निर्यात व्यापार: (Export Trade)

“आपल्या देशात तयार झालेल्या वस्तूंची एक देश दुसऱ्या देशाला विक्री करीत असेल तर त्याला ‘निर्यात व्यापार’ असे म्हणतात.”

क) पुना निर्यात व्यापार (Re Export Trade)

“एखादा देश एका देशातून वस्तूंची आयात करून नंतर त्या वस्तू दुसऱ्या देशात निर्यात करीत असेल तर त्या व्यापाराला ‘पुननिर्यात व्यापार’ असे म्हणतात.”

विदेशी व्यापाराचा देशाच्या आर्थिक विकासावर परिणाम होत असल्याने अर्थव्यवस्थेतील इतर घटकाप्रमाणे हा व्यापार एक महत्त्वपूर्ण घटक आहे.

5. विदेशी व्यापाराचे महत्व (Importance of Foreign Trade)

जागतिकीकरणाच्या प्रक्रियेत विकसनशील देशांची उत्पादन क्षमता वाढविल्याशिवाय अर्थव्यवस्थेचा जलद आर्थिक विकास होत नाही. सर्वच क्षेत्रात उत्पादनक्षमता वाढविण्यासाठी भांडवल, यंत्रसामग्री, यांत्रिक आणि तांत्रिक ज्ञानाची गरज असते. ह्या बाबी विकसनशील देशांजवळ पुरेशा प्रमाणात उपलब्ध नसतात. त्यामुळे त्यांना मोठ्या प्रमाणावर त्या आयात निर्यात करावी लागते. अशा आयातीला “विकासात्मक” किंवा “विकासाभिमुख आयात” (Development Import) असे म्हणतात.

विकसनशील देशात विकासाची प्रक्रिया सुरु झाल्यानंतर देशातील उपलब्ध उत्पादन क्षमतेचा पूर्णपणे उपयोग करता यावा यासाठी कच्चा माल, मध्यम स्वरूपाच्या वस्तू, इत्यादींची आयात करावी लागते या आयातीला “देखभाल भरणपोषण आयात” (Maintenance Import) असे म्हणतात.

देशात विकासाची प्रक्रिया सुरु झाल्यानंतर किंमत पातळीत वाढ होणे अपरिहार्य असते. किंमत कमी ठेवण्यासाठी देशाला उपभोग्य वस्तूंची आयात करावी लागते. स्वातंत्र्योत्तर काळात भारताने अन्नधान्याची केलेली आयात “उपभोग्य आयात” होती.

6. भारताचा विदेशी व्यापार (Foreign Trade of India)

भारतात स्वातंत्र्यपूर्वी हि “विदेशी व्यापार” मोठ्या प्रमाणावर होता. म्हणून संशोधन अभ्यास करताना आपण स्वातंत्र्यपूर्व व स्वातंत्र्योत्तर काळाचा पुढील प्रमाणे अभ्यास करू.

अ) स्वातंत्र्यपूर्व काळातील विदेशी व्यापार:-

या काळात ब्रिटिश सरकारने भारताचे विदेशी धोरण इंग्लंडला लाभदायक होईल असे राबविले. भारतातून स्वस्त कच्चा माल इंग्लंडला नेऊन तयार झालेल्या पक्क्या मालाची विक्री जास्त भावाने भारतीय बाजारपेठेत केली जात असे. त्यामुळे कापूस, ताग, तेलबिया, चहा, चामडी, कच्चे लोखंड यासारख्या वस्तू भारतातून इंग्लंडमध्ये मोठ्या प्रमाणात निर्यात होत असत आणि कापड, यंत्रसामग्री, सायकली, मोटारी यांची भारतात आयात केली जात असे.

ब) स्वातंत्र्योत्तर काळातील विदेशी व्यापार:-

भारताची आयात इ.स. 1948 - 49 ते 1950 - 51 या काळात जास्त होती. फाळणीमुळे भारतात अन्नधान्याचा तुटवडा निर्माण झाला होता. ताग आणि कापसाची कमतरता जाणवत होती. मोठमोठी यंत्रे आणि भांडवली वस्तूंची गरज/आवश्यकता भारताला होती. यामुळे आयात ही निर्यातीपेक्षा जास्त होती. इ.स.1951 पासून भारतात नियोजनास सुरुवात झाली.

भारताचा विदेशी व्यापार

1990-91 ते 2009- 2010

सारणी क्र.01

वर्ष	निर्यात	आयात	व्यापार शेष
1990-1991	0,32,558	0,43,193	10,635
1995-1996	1,06,353	1,22,678	16,325
2000-2001	2,09,018	2,45,200	36,182
2002-2003	2,55,137	2,97,206	42,069
2003-2004	2,93,637	3,59,108	65,741
2004-2005	3,75,340	5,01,065	1,25,725
2005-2006	4,56,418	6,60,409	2,03,991
2006-2007	5,71,779	8,40,506	2,68,727
2007-2008	6,55,864	10,12,312	3,56,448
2008-2009	8,40,755	13,74,436	5,33,680
2009-2010	8,45,534	13,63,736	5,18,202

Source: Economic Survey 2010 - 2011

7. भारताच्या विदेशी व्यापाराची वैशिष्ट्ये: -

(Characteristics of Foreign Trade of India)

सारणी क्र.02

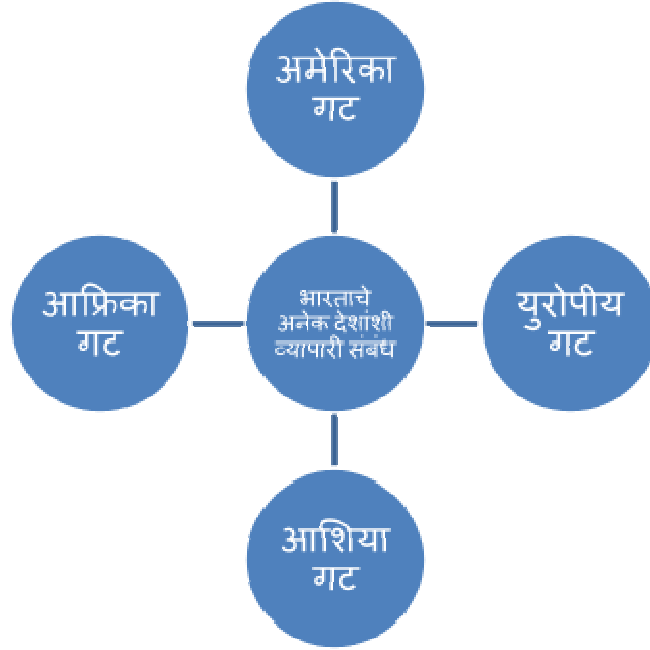
भारतात नियोजनाला सुरुवात झाल्यापासून विदेशी व्यापाराच्या मूल्यात बरीच वाढ झाली आहे. इ.स. 1951 पासून भारताच्या आयात व निर्यात व्यापारात सतत वाढ होत आहे. देशाच्या आर्थिक विकासाची गती जलद करण्यासाठी यंत्रे, औद्योगिक साधन सामग्री, अन्नधान्य, खाद्य तेल, सिमेंट, इत्यादी वस्तूंची मोठ्या प्रमाणावर आयात करावी लागली. निर्यातीत वाढ होण्यासाठी भारतीय रुपयांचे अवमूल्यन करण्यात आले. परंतु त्याचाही निर्यात मूल्यातील वाढीवर फारसा अनुकूल परिणाम झाला नाही. भारतात इ.स. 1951 पासून सातत्याने व्यापार शेष प्रतिकूल होत आहे. हे भारतीय विदेशी व्यापाराचे महत्त्वाचे वैशिष्ट्य आहे. स्वातंत्र्यपूर्वी भारताचा विदेशी व्यापार इंग्लंड बरोबर होत असे. स्वातंत्र्यानंतर इतर ही देशांशी भारताचा व्यापार सुरू झाला. इ.स.1991 मध्ये विदेशी व्यापाराबाबत उदारीकरणाचे धोरण स्वीकारण्यात आले. तर 1996 मध्ये व्यापक उदारीकरणामुळे विदेशी व्यापाराला चालना मिळाली.

8. भारताच्या विदेशी व्यापाराची दिशा (Direction of Foreign Trade of India)

एखाद्या देशाचा व्यापार इतर कोणकोणत्या देशांशी होतो. त्यावरून त्या देशाच्या विदेशी व्यापाराची दिशा लक्षात येते. स्वातंत्र्यापूर्वी भारताचा विदेशी व्यापार इंग्लंड आणि इंग्लंड चे मित्र

देश यांच्याशीच होत असे. यामुळे हा व्यापार संकुचित होता. स्वातंत्र्य प्राप्तीनंतर भारताचा विदेशी व्यापार बराच व्यापक झाला असून भारताचे अनेक देशांशी व्यापारी संबंध प्रस्थापित झाले आहेत या देशांचे वर्गीकरण पुढीलप्रमाणे स्पष्ट करता येईल.

सारणी क्र.03

अमेरिका गटात – अमेरिका, कॅनडा, दक्षिण अमेरिका, इ. चा समावेश होतो.

युरोपीय गटात – फ्रान्स, पश्चिम जर्मनी, इटली, बेल्जियम, लक्झेंबर्ग, नेदरलंड, डेन्मार्क, आयर्लंड, इंग्लंड, ऑस्ट्रिया, नार्वे, स्वीडन, पोर्तुगाल, स्वित्झर्लंड, रशिया, बल्गेरिया, रोमानिया, इत्यादी देशांचा समावेश होतो.

आशिया गटात – अफगाणिस्थान, ऑस्ट्रेलिया, ब्रम्हादेश, कंबेडिया, श्रीलंका, चीन, फार्मोसा, हॉंग-कोंग, लाओस, भारत, मलेशिया, नेपाळ, न्युझीलँड, बांगलादेश, पाकिस्तान, फिलिपाईन्स, सिंगापूर, थायलंड, व्हिएतनाम, इत्यादी देशांचा समावेश होतो.

अफ्रीका गटात – इजिप्त, दक्षिण आफ्रिका, केनिया, टांझानिया, नायजेरिया इत्यादी देशांचा समावेश होतो.

भारताच्या आयात व्यापाराची दिशा

सारणी क्र.04.

गट देश	1951 - 52 प्रतिशत प्रमाण	1993 - 94 प्रतिशत प्रमाण	2009 - 10 प्रतिशत प्रमाण
अमेरिका गट	36.3	17.4	32.4
युरोपीय गट	31.5	32.3	33.2
आशिया गट	22.7	47.7	32.6
आफ्रिका गट	9.5	2.6	1.8
एकूण	100.00	100.00	100.00

भारताच्या निर्यात व्यापाराची दिशा

सारणी क्र.05.

गट देश	1951 - 52 प्रतिशत प्रमाण	1993 - 94 प्रतिशत प्रमाण	2009 - 10 प्रतिशत प्रमाण
अमेरिका गट	28.2	20.9	36.9
युरोपीय गट	36.8	30.4	22.1
आशिया गट	27.8	45.7	39.3
आफ्रिका गट	7.2	3.0	1.7
एकूण	100.00	100.00	100.00

9.भारताच्या आयात व्यापाराची रचना

सारणी क्र.06

वस्तू गट	1970-71 प्रतिशत प्रमाण	1996-97 प्रतिशत प्रमाण	2009-10 प्रतिशत प्रमाण
उपभोग्य वस्तू आणि अन्नधान्ये	20.0	2.1	16.8
भांडवली वस्तू	24.7	23.1	29.9
कच्चा माल आणि इतर वस्तू	46.9	54.3	28.5
पेट्रोलियम पदार्थ	8.4	20.5	24.8
एकूण	100.00	100.00	100.00

भारतात विकासाची प्रक्रिया सुरुच असल्याने भांडवली वस्तूची आयात देखील सुरुच आहे. तसेच योजना काळात झालेल्या विकासामुळे भारतात उपभोग्य वस्तू आणि अन्नधान्याचे उत्पादन भरपूर प्रमाणात होत आहे. परंतु वाढत्या लोकसंख्या मुळे अन्नधान्याच्या किमती वाढत आहेत. त्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी आयात वाढली आहे. भारतात औद्योगीकरण होत असल्याने वस्तूची मागणी वाढली आहे. उदा., रसायनिक खते, द्रव्य, लोखंड, पोलाद, मोती, जडजवाहीर इ. समावेश होतो. भारतात वाढत्या औद्योगिकरणामुळे आणि शहरीकरणामुळे पेट्रोलियम पदार्थ जास्त वापरले जातात. त्यामुळे या पदार्थांची आयात बरीच वाढली आहे.

10. समारोप[Conclusion]:-

भारताच्या विदेशी व्यापारामुळे देशात रोजगार निर्मिती अनेक देशांशी व्यापारी संबंध दृढ होऊन एकमेकांना सहकार्य, माहिती तंत्रज्ञान आयात-निर्यात सुरु झाली. दळणवळण, संदेशवहन, अभियांत्रिकी, वैद्यकीय, कृषीक्षेत्र, शिक्षण सर्वच क्षेत्रात कमालीचा विकास झाला. यातून राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ झाली. देशात शांतता प्रस्थापित झाली. भारताला स्वातंत्र्य मिळण्यापूर्वी म्हणजे ब्रिटिश राजवटीत इसवी सन 1921 पर्यंत मुक्त व्यापाराचे धोरण होते. हे धोरण भारतासाठी हानिकारक आणि इंग्लंडसाठी हितकारक होते. भारत स्वतंत्र झाल्यानंतर भारताने संरक्षण धोरणाचा स्वीकार केला आहे. सध्या भारताच्या विदेशी व्यापारात होणारे बदल अनुकूलता दर्शवित आहे हे यावरून सिद्ध होते.

11 .संदर्भ ग्रंथ [Bibliography]

1.भारतीय अर्थव्यवस्था

डॉ. मेघा कानेटकर

श्री. साईनाथ प्रकाशन, नागपूर 440010

2. भारतीय अर्थव्यवस्था समस्या व भवितव्य

1. डॉ. आर.के.दातीर

2. आर. एम. चिंतामणी

3. जी.जे. लोमटे

4.डॉ. सुहास आव्हाड

निराली प्रकाशन पुणे 411005

3. भारतीय आणि जागतिक आर्थिक विकास

प्रा.डॉ. एस.के.पगार

प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव

4. आंतरराष्ट्रीय अर्थशास्त्र

डॉ. श.के.मोडक

विद्या प्रकाशन नागपूर

5. भारताचा प्रादेशिक भूगोल

ए.पी. चौधरी

अंकुशराव आहेर

अर्चना चौधरी

प्रशांत प्रकाशन जळगाव

6. पर्यावरणीय भूगोल

डॉ. आर. ई. नजन

डॉ.जी.के. चव्हाण

डॉ.पी.एन. साळवे

प्रशांत पब्लिकेशन जळगाव